

Wiesław Bar
Lublin

Ewolucja podstawowych regulacji wyznaniowych w prawie Peru

Peru było ostatnim z krajów Ameryki Łacińskiej, który uzyskał niepodległość – 28 lipca 1821 r. Wielu duchownych było jej orędownikami, wbrew stanowisku papieża Piusa VII, wyrażonym w encyklice *Etsi longissimo* z 30 stycznia 1816 r.¹, oraz nieco złagodzoną jego następcy – Leona XII².

Współczesną Republikę Peru, o powierzchni 1.285.215,6 km kw., zamieszkuje ok. 25 mln ludzi. Według oficjalnych danych z ostatniego spisu powszechnego (w 1993 r.) w populacji 22 048 356 osób pod względem wyznaniowym 88,9 proc. (19 530 338) stanowili katolicy, 7,3 proc. (1 595 494) ewangelicy, 0,3 proc. (553 974) wyznawcy innych religii, a bezwyznaniowcy i ateści 1,4 proc. (310 498)³. Społeczeństwo peruwiańskie staje się zróżnicowane wyznaniowo. O ile w 1940 r. katolicy stanowili 98 proc. wśród mieszkańców Peru, w 1961 – 96 proc., w 1981 – 92 proc., to w 1993 już niepełna 89 proc.⁴

¹ Zob. A. De Egaña, *Historia de la Iglesia en América Española. Desde el Descubrimiento hasta comienzos del siglo XIX – Hemisferio Sur*, Madrid 1966, s. 1061.

² Bulla *Etsi iam diu* z 25 września 1816 r., zob. H. J. Prien, *La Historia del Cristianismo en América Latina*, Salamanca 1985, s. 398.

³ M. M. Marzal, *Categorías y números en la religión del Perú hoy*, w: M. M. Marzal, C. Romero, J. J. Sánchez ed., *La religión en el Perú al filo del milenio*, Lima 2000, s. 23-24.

⁴ F. Armas Asín, *Libertad religiosa, violencia y Derechos Humanos en el Perú de fines del siglo XX*, w: *La religión en el Perú...*, s. 124.

Zmiany społeczne w świecie, a także w stanowisku Kościoła katolickiego odnośnie do kwestii wolności religijnej, były z trudem przyjmowane przez władze państwowe usiłujące korzystać z prawa patronatu, które zachowały aż do reformy konstytucji w 1979 r. (I). Nowy typ relacji z Kościołem katolickim został ustalony w układzie między Republiką Peru i Stolicą Apostolską (II). Mimo konstytucyjnych zasad, regulacji w różnych ustawach (np. o pracy, ochronie zdrowia itp.)⁵, zobowiązań międzynarodowych Peru, przez liczne wspólnoty religijne podnoszony jest zarzut braku ustawy o wolności religijnej, dokładniej regulującej tę materię (III).

I. Od nietolerancji do wolności religijnej w przepisach konstytucyjnych

Od początku niepodległości Republika Peru miała 12 konstytucji, czyli średnio jedną co każde 15 lat. Oprócz konstytucji były stanowione statuty i normy generalne, czyli łącznie mamy 20 aktów ustaw zasadniczych⁶. Z tych, które nosiły nazwę konstytucji (1823, 1826, 1828, 1834, 1839, 1856, 1860, 1867, 1920, 1933, 1979, 1993), przedstawione będą podstawowe regulacje wyznaniowe, przy zaakcentowaniu wprowadzanych w nich zmian, z uwzględnieniem kontekstu społeczno-politycznego.

a) Invocatio Dei i status religii w państwie

W pierwszym z dokumentów niepodległego bytu, w tzw. Statucie Tymczasowym z 28 lipca 1821 r., za religię państwa przyjęto rzymską, katolicką, apostolską, którą to rząd zobowiązany był zachowywać, bronić przed jakimikolwiek atakami na jej fundamentalne zasady i dogmaty, karząc winnych naruszenia doktryny (art. 1).

⁵ Zob. np. *Ley No 25 327* i *Decreto Legislativo No 713* (z 7 listopada 1991), art. 1: „Pracownik ma prawo minimum 24 godziny ciągłego wypoczynku w ciągu każdego tygodnia, z preferencją w niedzielę”. www.congreso.gob.pe.

⁶ D. García Belaunde, *Sobre la problemática constitucional en el Perú de hoy (reflexiones al inicio de 2000)*, w: *Constitucionalismo Iberoamericano del siglo XXI*, coord. D. Valdés, M. Carbonell, México 2000, s. 195-209.

Funkcjonariuszem publicznym mógł być wyłącznie wyznający tę religię (art. 3)⁷.

W pierwszym projekcie ustawy zasadniczej, skierowanym w 1822 r. do Konstytuanty zebranej na posiedzeniu w Limie dnia 20 września, przewidywano, że „Religią Republiki jest katolicka, apostołska i rzymska”. Jej ochrona nie miała oznaczać wyłączenia innych. Takie też stanowisko zajmowali liberalni duchowni, z których 26 na łączną liczbę 79 deputowanych zasiadało w Kongresie. Jednakże po zawiązaniu się większości konserwatywnej do projektu dodano klauzulę: „z wyłączeniem jakiegokolwiek innej” (art. 8). Przeciwno temu głosowali m.in. ówczesny przewodniczący Kongresu ks. Francisco Javier de Luna Pizarro, późniejszy biskup Limy (1845-1855) i ks. Mariano José de Arce⁸. Uznano za obowiązek państwa chronić tę religię skutecznie poprzez wszystkie środki zgodne z duchem Ewangelii (art. 9)⁹. W ten sposób ustanowiony został przepis, który z niewielkimi przerwami przetrwał aż do reformy konstytucyjnej z 20 października 1915 r. Pominięto go tylko w Konstytucji Simona Bolívara (*La Constitución Vitalica*) z 1826 r. i Konstytucji konfederacyjnej Peru-Boliwii z 1837 r. Nie zawierały one przepisów ani o ochronie religii katolickiej, ani o zakazie innych kultów, aczkolwiek w pierwszej z nich stanowiono wyraźnie, że

⁷ J. Pareja Paz-Soldán, *Las Constituciones del Perú*, Madrid 1954, s. 415; Por. Konstytucja Polityczna Monarchii Hiszpańskiej z 19 marca 1812 r., bezpośrednio poprzedzająca proklamowanie niepodległości: „W imię Boga Wszechmogącego, Ojca, Syna i Ducha Świętego, autora i najwyższego prawodawcy społeczeństw...” (początek preambuły); art. 12: Religią narodu hiszpańskiego jest i będzie wiecznie katolicka, apostołska, rzymska, jedyna prawdziwa. Naród ją chroni poprzez mądre i sprawiedliwe prawa i zakazuje praktykowania jakiegokolwiek innej”. Wszystkie teksty konstytucji zostały zaczerpnięte z bazy danych parlamentu peruwiańskiego: www.congreso.gob.pe. Tłumaczenia własne.

⁸ F. Armas Asín, *Liberales, protestantes y masones. Modernidad y tolerancia religiosa - Perú, siglo XX*, Lima 1998, s. 27; J. Pareja Paz-Soldán, *Las Constituciones ...*, s. 434. Dekret wykonawczy w sprawie ochrony religii Państwa został wydany 19 grudnia 1822 r.

⁹ *Constitución Política de la República Peruana Sancionada por el Primer Congreso Constituyente el 12 de Noviembre de 1823*. Pierwszą konstytucję niepodległego państwa poprzedzała preambuła z uroczystą formułą *Invocatio Dei*: „W imię Boga, pod którego władzą tworzą się wszystkie społeczeństwa i którego mądrość inspirowuje ustawodawców...”.

„religią Peru jest katolicka, apostołska i rzymska”¹⁰. Znaczenie tych konstytucji było niewielkie i krótkotrwałe. Konstytucję Bolívara zastąpiła nowa z 18 marca 1828 r. zwana „matką wszystkich konstytucji”. W kwestii statusu religii w nowej redakcji odtworzono przepis z 1823 r.: „Jego (Narodu) religią jest katolicka, apostołska, rzymska. Naród ją chroni poprzez wszystkie środki zgodne z duchem Ewangelii; i nie zezwoli na praktykowanie jakiegokolwiek innej” (art. 3); natomiast *Invocatio Dei* w Preambule zaczerpnięto z Konstytucji Monarchii Hiszpańskiej z 1812 r.¹¹ W następnej reformie z 1834 r. zmieniono tylko czas z przyszłego na teraźniejszy zastępując w art. 3 słowa „nie zezwoli” na „nie zezwała” (art. 2)¹². Również w dwa lata po przyjęciu wspomnianej wyżej Konstytucji konfederacyjnej, w Konstytucji z Huancayo, postanowiono, że „Jego (Peru) religią jest katolicka, apostołska i rzymska, którą się wyznaje, bez zezwolenia na publiczne uprawianie jakiegokolwiek innego kultu” (art. 3). Pominięto preambułę, a więc i *Invocatio Dei*¹³. Konstytucję z 19 października 1856 r. ogłaszano ponownie „ze wsparciem Boga”, a w art. 4 w nowej szacie słownej wyrażano poprzednie idee: „Naród wyznaje religię katolicką, apostołską, rzymską. Państwo ją chroni wszystkimi środkami zgodnymi z duchem Ewangelii i nie pozwala na publiczne uprawianie żadnej innej”¹⁴.

Konstytucję z 10 listopada 1860 ogłaszało „Zgromadzenie Narodowe [...] wzywając świętych imion Boga i Ojczyzny”. Proklamowano ponownie Kościół katolicki jako państwowy i zakazano publicznego kultu niekatolickiego (art. 4)¹⁵. W wydany trzy lata później (w marcu 1863 r.) kodeksie karnym naruszenie tego postanowienia obwarowano sankcją jednego roku więzienia dla cele-

¹⁰ *Constitución Política para la República Peruana (1 de Julio de 1826)*: „En el Nombre de Dios...” (uroczysta preambuła); art. 6: „Religią Peru jest katolicka, apostołska i rzymska”.

¹¹ *Constitución Políca de la República Peruana 1828 (18 de marzo de 1828)*.

¹² *Constitución Política de la República Peruana. Dada por la Convención Nacional el día 10 de Junio de 1834*.

¹³ *Constitución de la RP. Dada por el Congreso General el día 10 de noviembre de 1939 en Huancayo*; J. Pareja Paz-Soldán, *Las constituciones...*, s. 616.

¹⁴ *Constitución de la República Peruana. Dada el 13 de octubre de 1856 y promulgada en 19 del mismo mes*.

¹⁵ *Constitución Política del Perú 10 de Noviembre de 1860*.

brującego go. Zakaz ten, przy pozostawieniu katolicyzmu jako religii państwa oraz utrzymaniu zasady ochrony jej przez państwo, mógł być zniesiony w 1867 r., ale i tak już w następnym roku przywrócono konstytucję z 1860¹⁶. Ostatecznie dopiero 20 października 1915 r. parlament usunął drugą część artykułu 4 Konstytucji, zakazującego publicznego sprawowania kultu niekatolickiego. Wcześniej liberałowie wygrali kampanię na rzecz sekularyzacji cmentarzy (1869) oraz cywilnej formy zawierania małżeństw przez niekatolików (1897)¹⁷.

W nowej Konstytucji z 1920 r. utrzymano jednak nadal przepis, iż „Naród wyznaje religię katolicką, apostołską i rzymską. Państwo ją chroni (popiera)” (art. 5)¹⁸. Dodano natomiast normę, że „Nikt nie może być prześladowany z powodu przekonań” (art. 26). Zarazem stopniowo ograniczano wpływ Kościoła na rodzinę. W Konstytucji z 1933 r. przyjęto wydane wcześniej przez Luisa Miguela Sáncheza Cerra dekrety o obligatoryjności cywilnej formy zawierania małżeństw dla wszystkich Peruwiańczyków oraz o rozwodach z 1930 r. Konstytucja nie miała preambuły i *Invocatio Dei*. W art. 5 zapisano, że „Wolność sumienia i wierzenia jest nienaruszalna. Nikt nie może być prześladowany z powodu swoich przekonań”. „Wszyscy mają prawo do pokojowego gromadzenia się, bez przymusu i naruszenia porządku publicznego”. Szczegóły tych zgromadzeń miała regulować ustawa (art. 26). Złożenie ślubów zakonnych pozbawiało praw obywatelskich, na równi z nie mającymi używania rozumu i ubieżwłasnowolnionymi (art. 85). Następuje okres, który F. Armas Asín nazywa czasem „męczenników” i „codziennej przemocy”, mimo

¹⁶ *Constitución Política del Perú. Sancionada por el Congreso Constituyente de 1867 (29 de agosto de 1867)*. Powtórzono przepis z 1856 r. W czasie debaty i podczas głosowań cząstkowych za utrzymaniem katolicyzmu jako religii państwa było 79 deputowanych, przeciw 13; ochronę teje poparło 71, przy sprzeciwie 11, zaś zakaz sprawowania publicznego kultu przyjęto przy 43 głosach za i 41 przeciwnych. Zob. J. Basadre, *Historia de la República del Perú, 1822-1933*, Lima (1988), 8 ed., s. 1271.

¹⁷ P.J. Klaiber, *Iglesia Católica y Poder Político en el Siglo XX*, w: *La religión en el Perú...*, s. 88; zob. też: F. Armas Asín, *Liberales, protestantes y masones. Modernidad y tolerancia religiosa. Perú. S. XIX*, Lima 1997.

¹⁸ *Constitución para la República del Perú. Dictada por la Asamblea Nacional de 1919 y promulgada el 18 de Enero de 1920*.

cytowanych wyżej konstytucyjnych gwarancji z art. 5 i 26¹⁹, a także z art. 23: „Konstytucja i ustawy chronią i wiążą jednakowo wszystkich mieszkańców Republiki. Mogą być wydane ustawy specjalne z uwagi na naturę rzeczy, ale nie z uwagi na różnice osób” i art. 24: „Nikt nie będzie zobligowany wykonywać to, czego nie nakazuje ustawa, ani powstrzymywać się od tego, czego nie zakazuje”. Prześladowania te osiągały zarówno katolików, jak też ewangelików²⁰.

Zwracano uwagę na fakt konstytucyjnie gwarantowanego pluralizmu religijnego, ale jednocześnie brak równouprawnienia w tej materii. W czasie debat nad projektem nowej Konstytucji, w latach 1978-1979, głos zabrała również Konferencja Episkopatu Peru, inspirowana postanowieniami Soboru Watykańskiego II²¹, proponując w miejsce dotychczasowych regulacji o religii państwowej i jej ochronie formułę, iż w ramach porządku niezależności i autonomii Państwo uznaje Kościół katolicki jako ważny element w formacji historycznej, kulturalnej i moralnej Peru oraz ofiaruje mu swoją współpracę. Państwo może także ustanawiać formy współpracy z innymi wyznaniami. Ostatecznie formuła o separacji, choć bez użycia tego słowa, i o współpracy została wpisana do nowej Konstytucji²². Wśród istotnych źródeł przyjętej formuły znajduje się art. 16 Konstytucji hiszpańskiej z 1978 r.²³

Powtórzono ją w obowiązującej z 1993 r. (art. 50). Odnotować należy również art. 2, w którym gwarantuje się każdej osobie „prawo do wolności sumienia i religii, w formie indywidualnej lub

¹⁹ F. Armas Asín, *Libertad religiosa, violencia y Derechos Humanos en el Perú*, w: *La religión en el Perú...*, s. 116-117.

²⁰ Tamże, s. 114-123.

²¹ Zob. Konstytucja *Gaudium et Spes*, nry 42-43 i 76.

²² *Constitución para la República del Perú (12 de Julio de 1979)*. Art. 3. „Każda osoba ma prawo do (...) wolności sumienia i wyznania, w formie indywidualnej i wspólnej. Nie ma prześladowania z powodu idei lub wierzeń. Kult publiczny wszystkich wyznań jest wolny, zawsze gdy nie narusza moralności lub porządku publicznego”. Art. 86: „Według porządku niezależności i autonomii Państwo uznaje Kościół katolicki za ważny element w formacji historycznej, kulturalnej i moralnej Peru. Okazuje mu swoją współpracę. Państwo może także ustanawiać formy współpracy z innymi wyznaniami”. Zob. P. J. Klaiber, *Iglesia Católica y Poder...*, s. 99; J. J. Ruda Santolaria, *Relaciones Iglesia-Estado...*, s. 61.

²³ Zob. BOE, núm. 311.1, de 29 de diciembre; zob. J. J. Ruda Santolaria, *Relaciones Iglesia-Estado...*, s. 60.

wspólnotowej. Nie ma prześladowania z powodu poglądów lub wierzeń. Praktyki publiczne wszystkich wyznań są wolne, zawsze gdy nie naruszają moralności lub nie burzą porządku publicznego” (art. 2.3). Również i tę Konstytucję uchwalano „przyzywając Boga Wszchemogącego”, co uwidoczniło w preambule²⁴.

b) Religijna przysięga przy obejmowaniu urzędów publicznych i prawo patronatu

Konsekwencją uznania jednej religii za religię państwa oraz zasady patronatu był wymóg składania przysięgi religijnej przy obejmowaniu urzędów państwowych. W pierwszej z Konstytucji (z 1823 r.) postanowiono, iż każdy deputowany wobec Prezydenta Senatu złoży przysięgę. Pierwsze z pytań skierowanych do elekta brzmiało: „Czy przysięgasz Bogu bronić religię katolicką, apostołską, rzymską bez pozwalania na praktykowanie żadnej innej w Republice?” Po pozytywnej odpowiedzi na wszystkie pytania pytający deklarował: „Jeśli to wypełnicie, Bóg wam wynagrodzi, jeśli nie – oskarży was” (art. 52).

Również prezydent i jego zastępca byli zobowiązani do przysięgi wobec Kongresu, według przepisanej formuły, rozpoczynającej się od słów: „Ja, N., przysięgam na Boga i te święte Ewangelie...” (art. 87)²⁵. W Konstytucji z 1834 r. wyszczególnione zostały także główne zadania: „Ja, N., ślubuję na Boga i te święte Ewangelie, że będę wypełniał wiernie urząd prezydenta, który mi powierzyła Republika; że będę chronił religię państwa;...” (art. 84).

Niepodległe kraje Ameryki Łacińskiej, odcinając się od przeszłych zależności chętnie powoływały się na prawo patronatu

²⁴ *Constitución Política del Perú de 1993*. Ratyfikowana została w referendum 31 października 1993 r. Na temat wątpliwości co do mocy prawnej tej konstytucji, przyjętych rozwiązań w zakresie ochrony wolności zob. np.: P. Eguiguren, J. Francisco, *Poder Judicial, Tribunal Constitucional y habeas data en el constitucionalismo peruano*, México 1999, s. 31-37; E. Carpio Marcos, *Constitución y reelección presidencial: el caso peruano*, „Boletín Mexicano de Derecho Comparado”, 2000 nr 3 (98); J.F. Palomino Manchego, *Problemas escogidos de la Constitución peruana de 1993*, w: *Constitucionalismo Iberoamericano...*, s. 279-290.

²⁵ *Constitución Política...*, 18 de marzo de 1828.

względem Kościoła i jego sprawy regulowały w nowych konstytucjach w sposób jednostronny, wyrażając w ten sposób mentalność regalistyczną. Stolica Apostolska formalnie potwierdziła przywileje patronackie tylko prezydentom Peru. Uczynił to dopiero 5 marca 1875 r. papież Pius IX bullą *Praeclara inter beneficia*²⁶. Jednak już od pierwszej konstytucji z 1823 r. pojawiały się regulacje dotyczące tej materii. Do uprawnień Senatu należało badanie bulli, dekretów i in. dokumentów papieskich oraz decyzje co do ich wykonywania lub zatrzymania (art. 90.9)²⁷.

W następnych konstytucjach znacznie je poszerzano. Na przykład w roku 1826 poddano cenzurze również decyzje soborów (art. 47.10). Ponadto Senat miał inicjatywę ustaw kościelnych (art. 47.4), w tym porządkujących wykonywanie patronatu (art. 47.9), proponował władzy wykonawczej listę kandydatów mających objąć arcybiskupstwa, biskupstwa, kanonie oraz beneficja katedralne (art. 47.6). Z kandydatów tych prezydent przedstawiał trzech Izbie Cenzorów, która dokonywała ostatecznego wyboru (art. 83.25 i 60).

Dwa lata później wśród uprawnień Kongresu wyodrębniono prawo do wydawania instrukcji w sprawie zawierania konkordatów ze Stolicą Apostolską, jak też wyrażania zgody na ich ratyfikację (art. 48.6)²⁸. Sprawę zaś prowadziła władza wykonawcza (art. 90). Jej też przekazano uprawnienie do oceny dekretów soborowych i dokumentów papieskich, z zaangażowaniem w poszczególnych przypadkach władzy ustawodawczej i sądowniczej (art. 90.24). Również do prezydenta należał wybór lub prezentacja – stosownie do przepisów ustaw – urzędników kościelnych, zarządców beneficjów, kanoników, kuratorów (art. 90.26). Zachował on też poprzednie uprawnienia przy obsadzaniu arcybiskupstw, biskupstw (art. 90.25). W tej materii szeroko potraktowano uprawnienia zgromadzenia departamentu, które mogło wybrać 6 kandydatów na biskupstwo, z czego połowę – według potrzeby – pochodzącą spoza diecezji, ale z miejscem urodzenia w Republice lub z faktycznym posługiwaniem duszpasterskim w Peru co najmniej od 20 lat i z obywa-

²⁶ Zob. J. J. Ruda Santolaria, *Los sujetos de Derecho Internacional: el caso de la Iglesia Católica y del Estado de la Ciudad del Vaticano*, Lima 1995, s. 586-589.

²⁷ *Constitución Política...*, 12 de Noviembre de 1823.

²⁸ *Constitución Política...*, 18 de marzo de 1828.

telstwem niepodległego państwa Ameryki. Kandydaci byli prezentowani Senatowi (art. 75).

W konstytucji z 1834 r. wyraźnie podkreślono uprawnienie prezydenta do wykonywania funkcji związanych z patronatem, według przepisów ustaw (art. 85.26)²⁹. Rozstrzyganie spraw spornych związanych z sukcesją patronatów oraz kapelanii kościelnych zaliczono do kompetencji Najwyższych Trybunałów (art. 118).

Według J. Klaibera, jezuita, profesora Papieskiego Katolickiego Uniwersytetu w Limie, na kształtowanie się reguł prawnych wywierały wpływ dwie tendencje: romanizacja (usiłowania Rzymu do utrzymania instytucjonalnych wpływów) i antyklerykalny liberalizm, stający się coraz agresywniejszy wobec Kościoła, postulujący wolności, a jednocześnie promujący ustawy, które np. domagały się od biskupa zgody rządu na zwołanie synodu, czy nawet na wyjazd poza granice kraju³⁰. W najbardziej wyraźnej formie wykonywania patronatu – obsadzania biskupstw – aż do roku 1860, w przeciwieństwie do sytuacji w innych nowych republikach, nie było konfliktów. Wtedy to odnotowano sprzeciw Stolicy Apostolskiej przy mianowaniu biskupem Cuzco Deana Juana Gualterii Valdivię, zaś rok później sprzeciw rządu Manuela Parda na objęcie arcybiskupstwa Limy przez Manuela Lorenza de Velle, desygnowanego przez poprzedniego prezydenta Baltę³¹. Sytuacje te należy postrzegać w kontekście zaostrzenia sytuacji po decyzjach Zgromadzenia Konstytucyjnego z lat 1855-1856 – w okresie nasilenia kampanii liberalnej – o zniesieniu dziesięciny i sądownictwa kościelnego, co zostało potwierdzone w Konstytucji z 1860 r., za rządów Ramona Castilli.

Jeszcze w Konstytucji z 1933 r. wśród uprawnień Kongresu znajdował się wybór arcybiskupa i biskupów, z proponowanej przez rząd trójki kandydatów (art. 123). Prezydent proponował ich Parlamentowi (art. 154.23), zaś wybranego prezentował Stolicy Apostolskiej (art. 154.24). Ostatecznie w 1940 r. prawo to przeszło do jego wyłącznej kompetencji. Ponadto według obowiązujących ustaw

²⁹ *Constitución Política...*, 10 de Junio de 1834.

³⁰ Zob. J. Klaiber, *La Iglesia en el Perú: su historia social desde la Independencia*, Lima 1988, wyd. 2, s. 136-137.

³¹ J. J. Ruda Santolaria, *Relaciones Iglesia – Estado: reflexiones sobre su marco jurídico*, w: *La religión en el Perú...*, s. 70-71.

prezydent prezentował kandydatów do godności kanoników katedralnych, kuratorów beneficjów itp. (art. 154.25). Stosując się do instrukcji Kongresu mógł negocjować i podpisywać konkordaty ze Stolicą Apostolską (154.22). Nadawał również bieg lub wstrzymywał wykonywanie – za zgodą Kongresu – decyzji papieskich (art. 154.26). Zakres uprawnień związanych z prawem do patronatu, formy jego realizacji, łatwo można było poszerzyć – prezydent był uprawniony: „Wykonywać Patronat Narodowy zgodnie z ustawami i obowiązującą praktyką” (art. 154.21). Stan taki utrzymał się do roku 1979.

W kontekście patronatu należy jeszcze odnotować, że od pierwszej Konstytucji przysięgę na nią składali również biskupi wobec swoich rad i władz departamentu (art. 189-190). Początkowo w Senacie mogli zasiadać duchowni diecezjalni, ale nie więcej niż sześciu (art. 93). Według postanowień Konstytucji z 1828 r. Senat składał się z trzech senatorów pochodzących z każdej prowincji, w tym jeden z trzech mógł być duchownym diecezjalnym (art. 24); w 1834 r. proporcje te ustanowiono na jeden do pięciu (art. 25). Jednocześnie wyraźnie określono, że nie mogą być deputowanymi oraz senatorami arcybiskupi, biskupi, ich wikariusze generalni i kapitułarni (art. 21, 25). W Konstytucji z 1933 r. pozbawiono głosu biernego do Kongresu wszystkich duchownych (art. 100)³², a prawa obywatelskie traciło się przez złożenie profesji zakonnej (art. 85.2).

Ostateczny tytuł do zniesienia zasad patronatu stanowiła reforma Konstytucji w 1979 r., wspomniana wyżej, oraz podpisanie układu ze Stolicą Apostolską dnia 18 lipca 1980 r.

II. Układ między Stolicą Apostolską i Republiką Peru z 1980 r.

Dnia 18 lipca 1980 r. w Limie pełnomocnicy stron: Mario Tagliaferri – nuncjusz Stolicy Apostolskiej w Peru oraz Arturo Garcia podpisali układ, który po niezwłocznej ratyfikacji i wymianie not

³² W czasie debaty Victor Andrés Belaúnde występując w obronie Kościoła zaproponował przyznanie prawa wyborczego kobietom. Zostało to odrzucone przez liberałów obawiających się wpływu Kościoła na kobiety. Otrzymały prawa wyborcze tylko na szczeblu municypalnym. Zob. P.J. Klaiber, *Iglesia Católica...*, s. 88-89.

ratyfikacyjnych dnia 26 lipca tegoż roku zaczął z datą tą obowiązywać³³. Układ był wyraźnym zamanifestowaniem ducha współpracy obydwu podmiotów prawa międzynarodowego, co strony potwierdziły w preambule. Dodać przy tym należy, że w konstytucjonalizmie peruwiańskim prawie zawsze przewidywano konkordatową formę regulacji stosunków z Kościołem katolickim, o czym wprost świadczą unormowania konstytucyjne z lat 1856, 1860, 1867, 1920 i 1933³⁴.

Potwierdzona została pełna autonomia i niezależność Kościoła katolickiego w Peru (art. 1), osobowość prawna o charakterze publicznym oraz związane z tym zdolności i wolności do udziału w obrocie, w tym do otrzymywania pomocy spoza granic kraju (art. 2). Ponadto osobowość prawną posiadają jednostki organizacyjne Kościoła: Konferencja episkopatu, archidiecezje, diecezje, prałatury, wikariaty, instytucje kościelne, seminaria diecezjalne, parafie i misje (art. 3-4). Stolica Apostolska zobowiązała się do troski, by żadna część Peru nigdy nie należała do diecezji z siedzibą poza granicami kraju, jak też by diecezja peruwiańska nie obejmowała terytorium poza granicami państwa (art. 5). Diecezja lub inna jurysdykcja kościelna nie cieszy się osobowością prawną do czasu, aż Stolica Apostolska powiadomi prezydenta państwa. Tryb notyfikacji przyjęto

³³ AAS 72(1980), s. 807-812. Tekst w j. polskim zob.: J. Krukowski, *Konkordaty współczesne. Doktryna, teksty (1964-1994)*, Warszawa 1995, s. 374-377. Stosunki dyplomatyczne między Stolicą Apostolską i Peru mają tak długą historię jak niepodległe Peru. Do roku 1916 rezydowali w Republice delegaci apostolscy. Wtedy to – dekretem Sekretariatu Stanu z 8 maja – ówczesny Jacinto Scapardini otrzymał tytuł internuncjusza (AAS, 1916, s. 213). Natomiast 20 lipca 1917 r. placówka została podniesiona do rangi nuncjatury (AAS, 1917, s. 413). Od tego czasu misję nuncjuszy apostolskich pełnili: 1. Lorenzo Lauri (1917-1921), dla ceremonii 100-lecia niepodległości abp Carlos Pietropaoli (1921); 2. José Petrelli (1921-1925); dla obchodów 100-lecia Ayacucho abp Tito Trocchi (1924); 3. Serafino Cimino (1925-1928); 4. Cayetano Cicognani (1928-1936); 5. Fernando Cento (1936-1946); 6. Luis Arrigoni (1946-1948); 7. Juan Panico (1949-1953); 8. Francisco Lardone (1954-1959); 9. Romulo Carboni (1959-1969); 10. Luis Poggi (1969-1973); 11. Carlos Furno (1973-1978); 12. Mario Tagliaferri (1978-1985); 13. Luigi Dossena (1985-1994); 14. Fortunato Baldelli (1994-1999); 15. Passigato Rino (od 17 lipca 1999 r.).

³⁴ Zob. J.J. Ruda Santolaria, *Los sujetos de Derecho Internacional: el caso de la Iglesia Católica y del Estado de la Ciudad del Vaticano*, Lima 1995, s. 290-297.

także przy znoszeniu kościelnych jednostek organizacyjnych (art. 6). Instytuty zakonne i świeckie mogą się organizować również jako stowarzyszenia cywilne według prawa peruwiańskiego (art. 9): „Dla uzyskania wpisu wspólnoty zakonnej wystarczy, że właściwy przełożony zadeklaruje wobec władzy publicznej, jakie są jej cele oraz że jest stowarzyszeniem uznanym przez Kościół”³⁵. Zatem nie ma potrzeby przeprowadzania pełnej procedury przy zakładaniu stowarzyszeń, ale wystarczy dopełnienie formalności rejestrowych.

Po okresie ścisłej zależności, związanej z prawem patronatu, Stolica Apostolska uzyskała wzmocnienie niezależności w zakresie nominacji arcybiskupich, biskupich, koadiutorów z prawem następstwa, prałatów i wikariuszy apostolskich bądź czasowych zarządców. Przed ogłoszeniem takiej nominacji Stolica Apostolska poprzez Nuncjaturę Apostolską w Peru przekazuje stosowne powiadomienie Prezydentowi kraju. Praktykowaną wcześniej desygnację zastąpiło prawo do otrzymania poprzedzającej ogłoszenie notyfikacji; stało się to zgodnie z posoborową praktyką. Stolice arcybiskupie i biskupie są zastrzeżone wyłącznie dla posiadających obywatelstwo peruwiańskie. Oczywiście nie muszą to być obywatele Peru z urodzenia, ale także naturalizowani, a nawet posiadający podwójne obywatelstwo na podstawie umowy z Hiszpanią z 1959 r. (art. 7). Jedynym wyjątkiem jest urząd Wikariusza Polowego. Na mocy układu może go objąć wyłącznie Peruwiańczyk z urodzenia. Ponadto, mając godność biskupią, będzie mianowany za zgodą Prezydenta (art. 15).

Duszpasterstwu wojskowemu poświęcono aż 7 z 22 artykułów Układu. Uznawszy znaczenie Wikariatu Polowego, jak też szanując przekonania religijne większości społeczeństwa, Republika Peru gwarantuje opiekę religijną w siłach zbrojnych i policyjnych, obejmującą też cywilnych pracowników tych formacji (art. 11). Pełnią ją kapelani wojskowi, z reguły Peruwiańczycy, pochodzący spośród duchownych diecezji, gdzie znajdują się jednostki wojskowe i policyjne, mianowani przez Wikariusza Polowego, a uznawani odpowiednio przez Naczelne Komendy Instytutów Wojskowych albo Najwyższą Dyрекcję Policji (art. 17). Kapelanom przysługują prawa i promocje przewidziane dla cywilnych pracowników wojska lub

³⁵ Zob. *Código Civil peruano de 1936*, art. 1057.

policji (art.14). Wikariuszowi Polowemu przyznano prerogatywy właściwe generałowi brygady zaś kapelanom – kapitana lub równoważne (art. 13). Stopnie wojskowe i prerogatywy obowiązujące w dniu wejścia w życie układu zostały zachowane (art. 12).

Została również zagwarantowana opieka duszpasterska dla katolików przebywających w szpitalach, innych centrach leczniczych, a także więzieniach. Do wykonywania funkcji kapelanów w tych ośrodkach nie wymaga się obywatelstwa peruwiańskiego, konieczne jest natomiast skierowanie przez władze kościelne i akceptacja kompetentnych władz państwowej placówki. Ta grupa kapelanów została zaliczona do służby cywilnej państwa, ze wszystkimi jej obowiązkami i prawami, w tym w zakresie ubezpieczenia społecznego (art. 18).

W dwóch artykułach – 19 i 20 – zapisano podstawowe regulacje związane z edukacją. Gwarantuje się swobodę Kościoła do zakładania centrów edukacyjnych wszystkich stopni, w tym edukacji specjalnej. Mają tu zastosowanie powszechnie obowiązujące ustawy, także generalnego dekrety z mocą ustawy o edukacji (*Decreto Ley 19 326*). Również seminaria diecezjalne oraz ośrodki formacyjne cieszą się uznaniem państwa, o ile mają też uznanie Konferencji Episkopatu Peru, a ich własne tytuły są traktowane równorzędnie z tytułami publicznymi drugiego cyklu wyższego (licencjat lub magisterium). W edukacji publicznej mogą być angażowani duchowni, także cudzoziemcy, cieszący się wszystkimi uprawnieniami nauczycieli.

W szkołach publicznych naucza się religii. Nauczyciele religii muszą mieć misję od biskupa. Tylko na jego wniosek mogą być zatrudniani na tym stanowisku.

W kwestiach finansowych pozostawiono obowiązujący w chwili zawierania układu system (subwencji dla osób, instytucji i z tytułu posług). Zwolnione są od podatków darowizny na cele religijne pochodzące od osób fizycznych (art. 8 i 10). Wskutek zmian w przepisach finansowych, niejednolitej praktyki urzędów skarbowych, a wreszcie orzeczenia sądu, 29 listopada 1990 r. wydany został dekret (*Decreto Legislativo 626*), w którym potwierdzono ważność wszystkich zasad i regulacji w sferze obciążeń i zwolnień podatkowych, subwencji itd. w odniesieniu do Kościoła katolickiego, zgodnie z Układem z 1980 r.³⁶

³⁶ Zob. J.J. Ruda Santolaria, *Relaciones Iglesia – Estado...*, s. 73-74.

III. Parlamentarny projekt ustawy o wolności religijnej z 2001 r.

Od kilku lat pojawiają się żądania oraz projekty specjalnej ustawy o wolności religijnej, bardziej adekwatnie (całościowo, w randze ustawy) i szczegółowo konkretyzujące postanowienia konstytucji w tej materii. Jednak dotychczas ustawy takiej nie przyjęto. Powstawało wiele projektów, jednak były na tyle parcjalne, nastawione na ochronę jednego wyznania, w zależności od orientacji projektodawców, że żaden nie posłużył za podstawę ustawy.

Od października 2001 r. znajduje się w uzgodnieniach komisji parlamentarnych projekt złożony przez Natalię Amrima Plę z Demokratycznej Partii „Jesteśmy Peru”, korzystającej z prawa o inicjatywie Konstytucji Peru (art. 107)³⁷.

Propozycje przepisów zawarte zostały w 14 artykułach, ujętych w cztery rozdziały. W dyspozycjach generalnych (rozdz. I, art. 1-8) potwierdza się konstytucyjny obowiązek poszanowania i ochrony wolności sumienia i religii każdej osoby, jako prawa fundamentalnego, we wszystkich jego formach wyrażania i praktykowania, w formach indywidualnych i wspólnotowych, publicznie lub prywatnie. Zakazuje się wszelkich czynów, ale i zaniechań, które by bezpośrednio lub pośrednio dyskryminowały osobę ze względu na jej przekonania religijne. Nie można naruszać tego prawa, ograniczać czy interpretować wbrew zasadzie równości wobec prawa gwarantowanej przez Konstytucję. Granicami do korzystania z tego prawa są prawa innych, normy porządku publicznego oraz dobre obyczaje. Przekonania religijne nie mogą też być powodem do uchylania się od wypełnienia obywatelskich, politycznych i innych obowiązków określonych w Konstytucji i ustawach. Korzystanie z nich nie może naruszać prawa do obrony osoby i poszanowania jej godności jako najwyższych celów społeczeństwa i państwa.

Na użytek proponowanej ustawy podaje się definicję kościoła, wyznania czy instytucji religijnej: jest to zrzeszenie osób fizycznych, które wyznają określoną wiarę, praktykują ją i nauczają oraz

³⁷ Zob. *Proyecto de Ley de Libertad Religiosa para el Perú*. Oznaczenie w parlamencie: nr 894; www.congreso.gob.pe.

szerzą. Tylko stowarzyszenia religijne uznane administracyjnie mogą korzystać z uprawnień określonych w części czwartej projektu.

Proponuje się również określić byty, do których nie stosuje się przepisów tej ustawy. Wyjęte spod niej zostały osoby i grupy prowadzące studia i eksperymenty astrofizyczne, psychologiczne i parapsychologiczne, wróżbiarstwo, astrologię oraz rozprzestrzeniające idee i wartości czysto filozoficzne, humanistyczne i spirytystyczne, czarną magię i podejmujące analogiczne działania. Zakazuje się również osobom trzecim publicznego używania nazw, znaków i innych form zewnętrznych, w sposób stały identyfikowanych z określonym kościołem, religią.

W rozdziale drugim (art. 9-10) określa się uprawnienia wynikające z wolności religijnej dla poszczególnych osób, jak też wspólnot wyznaniowych. W obydwu przypadkach są to główne jej przejawy, a nie wyliczenie taksatywne.

Wolność sumienia i religii obejmuje m.in. wolność wyznawania lub nie wybranych w sposób wolny wierzeń; manifestowanie ich lub nie; zmianę, porzucenie w dowolnej chwili; praktykowanie indywidualnie lub wspólnotowo, na sposób publiczny lub prywatny, aktów modlitwy lub analogicznych według własnych przekonań; obchodzenie świąt, celebrowanie rytów, bądź powstrzymywanie się od nich, bez jakichkolwiek form zmuszania; otrzymanie pochówku zgodnie z wiarą, na jakimkolwiek cmentarzu; otrzymywanie posług przedstawicieli własnego wyznania w każdym miejscu przebywania; gromadzenie się celem rozwoju i praktykowania we wspólnocie czynności religijnych oraz manifestowania publicznego własnych celów religijnych; otrzymywanie informacji, podawanie ich, jak też nauczanie religijne przy użyciu wszelkich środków, zarówno publicznych, jak i prywatnych; otrzymywanie edukacji religijnej, moralnej i etycznej zgodnie z życzeniem rodziców i prawnych opiekunów; propagowanie własnych przekonań poprzez publiczne prezentowanie dogmatów czy doktryny bez cenzury uprzedniej; składanie przysięgi w formie religijnej bądź powstrzymywanie się od takiej; uczestniczenie indywidualne i wspólnotowe w życiu społecznym, także poprzez akty właściwe dla własnych przekonań religijnych. Nikt też nie może być zobowiązany na żaden sposób, do manifestowania ich.

Do podstawowych uprawnień wspólnot wyznaniowych zaliczono: sprawowanie swoich misteriiów, praktykowanie kultu, spotkań związanych z celami religijnymi i tworzenie odpowiednich miejsc; ustanawianie własnej struktury organizacyjnej, hierarchii; wybieranie form organizacyjnych zewnętrznej aktywności, jak też obsadzanie stanowisk; szerzenie wiary przez środki masowego przekazu; ustanawianie i zarządzanie centrami edukacyjnymi oraz kulturalnymi, w których prowadzić można edukację sformalizowaną i nie, na sposób szkolny lub inny, na różnych poziomach i w różnych sposobami, zawsze z zachowaniem obowiązującego w tej materii ustawodawstwa; tworzenie i utrzymywanie zakładów dobroczynnych, schronisk, szpitali, wydawnictw i innych dzieł związanych z doktryną wspólnoty; tworzenie i rozwijanie stowarzyszeń, fundacji zgodnie z własnymi celami; proszenie i przyjmowanie dóbr i wolnych datków oraz posiadanie własnych cmentarzy prowadzonych zgodnie z obowiązującym w tej materii prawem.

Rozdział trzeci, dotyczący relacji między państwem i Kościołem katolickim, to zaledwie jeden artykuł (11), w którym stanowi się, że opierają się one na zasadzie wzajemnej współpracy, według *Decreto Ley 23 211*, aprobującego omówiony wcześniej układ z 1980 r.

Uznaniu administracyjnemu wspólnot religijnych i ich skutkom poświęcono w projekcie przepisy zawarte w części czwartej (art. 12-14). Organem uprawnionym do prowadzenia rejestru jest Ministerstwo Sprawiedliwości. Warunki takiego uznania mają być określone w przepisach wykonawczych. Wpis do rejestru związków wyznaniowych uprawnia do korzystania z następujących przywilejów związku uznanego: zwolnień lub wyłączeń podatkowych i celnych istniejących i przyszłych; uznania ministrów kultu i ułatwień koniecznych dla wypełniania przez nich zadań; nienaruszalności świątyń i miejsc kultu oraz przedmiotów przeznaczonych wyłącznie do kultu, zawsze jeśli są własnością kościelnej osoby prawnej. Związki religijne uznane mogą też zawierać konwencje z rządem centralnym, rządami regionalnymi i władzami lokalnymi. Między innymi mogą one dotyczyć przekazywania czy przyjmowania zadań i służb publicznych oraz wspólnej realizacji zadań w obszarze edukacji, kultury, wypoczynku, zdrowia.

* * *

Oceniając poszczególne rozwiązania konstytucyjne w materii wyznaniowej należy uwzględnić ówczesne realia społeczno-polityczne. D. García Belaunde uważa, że największe znaczenie miały regulacje zawarte w konstytucjach z 1828 i 1979 r. Ta pierwsza z uwagi na swój charakter fundacyjny: m.in. wprowadzenie trójpodziału władz, praw fundamentalnych; druga zaś położyła koniec dyktaturze, zrezygnowała z przepisów o prawie patronatu, wprowadziła nowe instytucje konstytucyjne. Uwzględniliśmy nieco szerzej postanowienia konstytucji z 1860 r. z tytułu najdłuższego okresu jej obowiązywania – aż do 1919 r. Miała charakter pojedynczy między grupami ekstremalnymi (liberałowie, konserwatyści). Z kolei konstytucja z 1933 r. położyła kres dyktaturze, ale też rozpoczęła okres wielu rządów wojskowych, wielokrotnie wyraźnie nieprzychylnych religii i Kościołowi katolickiemu. W interesującej nas materii nic nowego nie wprowadziła konstytucja z 1993 r., gdyż była ona przygotowana dla konkretnego celu – reelekcji prezydenta Fujimoriego. Owszem, usunięto z niej nieco ekonomizmu poprzedniczki, ale w materii wyznaniowej ograniczono się do powtórzenia wcześniejszych unormowań.

To konstytucja z 1979 r. wpłynęła na kształt układu ze Stolicą Apostolską z 1980 r. Nie można również pominąć faktu ratyfikacji przez Peru w 1978 r. Paktu z San José (Konwencji OEA)³⁸ i uznania kompetencji Międzypaństwowej Trybunału Praw Człowieka w 1979, zgodnie z dyspozycją 16 konstytucji z tegoż roku³⁹. W ten

³⁸ *Convención Americana sobre Derechos Humanos*: www.cidh.oas.org/Basicos/Basicos2.htm. Konwencję Organizacji Państw Amerykańskich o Prawach Człowieka z 22 listopada 1969 r. Peru podpisało 27 lipca 1977 r., dokumenty ratyfikacyjne złożyło 28 lipca 1978 r. Zob. Comisión Interamericana de Derechos Humanos, *Signatarios y Ratificaciones Convención Americana*: www.cidh.oas.org/Basicos/Basicos2.htm. Zob. W. Bar, *Wolność religijna w latynoamerykańskim systemie ochrony praw człowieka*, „*Studia z Prawa Wyznaniowego*”, t. 4, Lublin 2002, s. 73-90; H. Fix-Zamudio, *Los Derechos Humanos y su protección juridical y procesal en Latinoamérica*, w: *Derechos Humanos. Memoria del IV Congreso Nacional de Derecho Constitucional*, t. III, coord. D. Valdés, R. Gutiérrez Rivas, México 2001, s. 3-28.

³⁹ Kompetencje Komisji Praw Człowieka OEA i Trybunału Republika Peru uznała 21 stycznia 1981 r. W ciągu niespełna 20 lat sprawy przeciwko Peru stano-

sposób przyjęto międzynarodowe zobowiązania także w zakresie poszanowania wolności religijnej (art. 13 Konwencji). Jednak nie zawsze były one wykonywane, o czym świadczą oceny Komisji Praw Człowieka, m.in. ostatnia z 1 listopada 2000 r. Najpoważniejsze zastrzeżenia budzą ograniczenia w zakresie wolności wyrażania opinii (art. 16-17) i przymusowych sterylizacji (art. 21). Piąta cykliczna informacja nt. praw człowieka w Peru będzie przedstawiona do 31 października 2003 r. (art. 22)⁴⁰. W raporcie nie było natomiast zastrzeżeń bezpośrednio dotyczących realizacji prawa do wolności religijnej. Jednak trzeba uwzględnić fakt, że wierzących z motywów religijnych interesuje prawo i praktyka wyodrębnionej w nim sterylizacji. Raport dotyczy przymusowych jej aktów. W Peru podnosi się także sprawę sprzeciwu sumienia⁴¹ i pomijanie tegoż uprawnienia w ustawodawstwie. Do parlamentu został wniesiony – w lipcu 2001 r. – projekt ustawy, której przepisy gwarantowałyby pracownikom służby zdrowia korzystanie z niego w swojej praktyce zawodowej⁴².

Co do projektu ustawy o wolności religijnej, prezentowanego w III p., zdania są podzielone. Dla Ewangelików już istnienie układu ze Stolicą Apostolską jest uprzywilejowaniem Kościoła katolickiego. Według M. Almii Bartra, rektora Universidad Peruana Unión, każdy z projektów, jaki był dotychczas przedstawiany, jest skażony spojrzeniem sekciarskim. Projekt znajdujący się aktualnie w Parlamencie odbiega od tego, ale ma inklinację faworyzowania większości religijnej. Dla J. Klaibera nie jest najważniejsze mnożenie nowych ustaw, ale edukacja do wzajemnego poszanowania między

wią prawie ¼ wszystkich rozpatrywanych przez Trybunał. Zob. *La jurisprudencia de la Corte Interamericana de Derechos Humanos*, red. S. García Ramírez, México 2001.

⁴⁰ *Observaciones finales del Comité de Derechos Humanos sobre Perú CCPR/CO/70/PER; 70o periodo de sesiones.*

⁴¹ Na ten temat zob. np.: R. M. Satorras Fioretti, *Lecciones de Derecho eclesiástico*, Barcelona 2000, s. 181-207; *Objeción de conciencia*, J.L. Soberanes Fernández, México 1998.

⁴² *Proyecto de Ley que garantiza a los profesionales de la salud la absoluta libertad profesional para ejercer el derecho de objeción de conciencia.* W parlamencie: Nro 116.

Peruwiańczykami, bez względu na ich przekonania religijne⁴³. Niewątpliwie zgodzić się można, że właśnie podstawowa ustawa ma szansę odegrać ważną rolę w prawnej edukacji społeczeństwa, co przełoży się również na praktykę korzystania z tego fundamentalnego prawa. J.J. Ruda Santolaria proponuje nawet – za przykładem Hiszpanii⁴⁴ – przygotowanie ustawy organicznej w tej materii. Już prace nad nią stworzyłyby potrzebę szerokiego konsensusu politycznego i społecznego (potrzeba większości kwalifikowanej do przyjęcia) i nadawałoby ustawie wyższą rangę⁴⁵. Według Fernanda Armasa Asína zauważana nietolerancja ma u podłoża nie tyle czynnik religijny, co socjalny.

Ostatecznie da się ustalić następującą periodyzację kwestii wolności religijnej w prawie Republiki Peru: wiek XIX – czas nietolerancji religijnej wobec niekatolików; od 1915 r. do 1979 r. okres tolerancji; od 1979 r. etap wolności religijnej⁴⁶, w praktyce znaczony krwią – głównie katolików i protestantów – po rozpoczęciu zbrojnej walki przez Komunistyczną Partię Peru Sendero Luminoso⁴⁷. Nie zakłóca to jednak ogólnie pozytywnej oceny owoców procesu ewolucji, czyli obowiązujących oraz projektowanych w Peru regulacji wyznaniowych.

⁴³ Zob. *Libertad Religiosa. Actas del Congreso Latinoamericano de Libertad Religiosa. Lima-Perú (setiembre, 2000)*, Lima 2001.

⁴⁴ Zob. *Ley Orgánica 7/1980, de 5 de julio, de Libertad Religiosa*, BOE núm. 177, de 24 de Julio.

⁴⁵ J.J. Ruda Santolaria, *Relaciones Iglesia-Estado...*, s. 81-82.

⁴⁶ Zob. F. Armas Asín, *Libertad religiosa, violencia y Derechos Humanos en el Perú de fines del siglo XX*, w: *La religión en el Perú...*, s. 110, 132-133.

⁴⁷ Zob. W. Bar, *Na krwawym szlaku. Sendero Luminoso – prześladowca*, Lublin 1999, s. 166-259; J. Klaiber, *Iglesia, dictaduras y democracia en América Latina*, Lima 1997, s. 233-278.